

ФЕНОМЕН ФОРМИ, ПЕРЕТВОРЕНОЇ В ПРОЦЕСАХ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ

“Людина є ансамблем усіх суспільних відносин,” – сказав Карл Маркс. За К.Марксом, вироблення у собі багатства і цілісності людських потреб з метою розвитку цілісної, багатой у своїх чуттях та утвердженні людини – процес виключно тривалий і важкий, який не залежить безпосередньо від матеріального виробництва і сукупності речей, що використовує людина.

А інакше на місце справжніх потреб приходять абстрактні, а тому й фіктивні, які лише сприймаються як реальні, але насправді відірвані від конкретних запитів або просто ззовні зведені (зредуковані) до звичайної суми цих запитів. Цим штучно і цілком свідомо створюється ситуація, коли зміст будь-якого ідеалу, здатного стимулювати цілеспрямовану діяльність і зумовити справжню само-цілісність усіх людських потреб, відчужується від самої людини та трансформується в абстрактно виражену цінність самих речей (у певні форми); починається самостійне життя таких форм “на поверхні”, без занурення у дійсне багатство й розмаїття людських стосунків [8]. Вони представляються вже як незмінні, беззаперечно дані, “природні” (наприклад, демократія, свобода тощо), а насправді вони – лише моменти ідеально виражених, але нездійснених взаємовідносин між людьми, зведені в ранг “досконалих”, що дуже чітко проявляється, коли суспільне життя перетворюється на виживання, гармонія стосунків – на дисгармонію, а багатство – на односторонність і зубожіння.

Саме такі форми є каркасом, основою для розгортання низки перетворених форм, зокрема і в суспільній поведінці: виникає культ “споживацтва”, байдуже і безвідповідальне ставлення людини до цілей суспільства, цілей життєдіяльності взагалі, що, своєю чергою, створює умови для нетворчої, декреативної діяльності, активізму і заміни справжніх людських ціннісних орієнтирів тяжінням до метафізичних мудрувань.

І вже не може йтися про перетворення єдності цілей суспільного виробництва на єдність змісту здійснення людського буття на шляху до дійсності (солідарності): не виникає мети, яка могла б сконцентрувати у собі найвищий і справжній людський інтерес, зцементувати всі потреби людей, надати їм єдиної спрямованості і, тим самим, визначити дійсний спосіб людського утвердження у вигляді всебічного творчого здійснення людини в процесі самодіяльності, “своєрідної гри фізичних та інтелектуальних сил людини”, тобто творчості. Саме тому під маскою фаталізму заперечується детермінізм; існування закономірностей, крім статистичних, причинно-наслідковий зв'язок замінюються функціональним відношенням взагалі, чим відкривається простір для відриву практики від “чистої піднесеної теорії”, що В.І. Ленін називав обскурантизмом [6]. Розглянемо причини цього.

На початок ХХ століття основою суспільних відносин були виробничі відносини на основі відносин приватної власності. Саме вони поєднували продуктивні сили в єдину соціально-економічну систему [2]. Поступовий розвиток продуктивних сил вимагав відповідного розвитку і виробничих відносин у межах певного способу виробництва. Чому?

По-перше, в єдності продуктивних сил і виробничих відносин формується суспільний спосіб виробництва (виробництво речей за критерієм економічності).

По-друге, розвиток техніко-економічних відносин як відносин кооперування, комбінування продуктивних сил (факторів виробництва) і формування техніко-

економічного способу виробництва (початок виробництва ідей – технологій як способів виробництва за критерієм економічності й ефективності).

По-третє, розвиток організаційно-економічних відносин як відносин з управління та координування діяльності соціально-економічної системи та виникнення організаційно-економічного способу виробництва (виробництво ідей – початок виробництва людей як виробництво працівників за критеріями етичності й естетичності).

По-четверте, розвиток соціальної складової, соціальних відносин і формування соціально-економічного способу виробництва (виробництво творців як виробництво способів виробництва способів виробництва за критерієм об'єктивності).

Зрозуміло, у такому разі передбачається цілком визначена динаміка формування діалектичної тріади:

- виробництво речей, поставання людини економічної – теза;
- виробництво ідей (способів виробництва), поставання людини суспільної – антитеза;
- виробництво людей (виробництво способів виробництва способів виробництва, але не у сенсі “дурної нескінченості”), поставання людини усупільненої – синтез.

Кожний з етапів має свою цільову спрямованість, що втілюється у певних критеріях розвитку, які разом виступають однопорядковими вимірами справжнього гуманізму: “корисне здійснення блага через істину у красі” [3].

Але в такій ритміці досить однобічно розглядається зв'язок розвитку виробництва з розвитком суспільства, тобто відсутнє діалектичне розуміння розширеного суспільного відтворення як гармонійного процесу індивідуалізації суспільного й усупільнення індивідуального, що опосередковується певними відносинами обміну. Тобто, якщо розглядати процес *виробництва* як упредметнення певних соціально-економічних зв'язків людини, то виникнення суспільного відтворення можливе лише за умови одночасного процесу *споживання* як розпредметнення. Відбування цих процесів опосередковується відносинами *обміну*. Таким чином, на кожному етапі діалектичної тріади процес суспільного відтворення є наслідком здійснення діалектичної суперечності виробництва і споживання за умов опосередкування відносинами обміну. Це, своєю чергою, супроводжується переходом на новий якісний рівень здійснення цієї суперечності; так, результатом втілення/досягнення економічності та ефективності на першому етапі є утилітарність, “своім-іншим-себе” якої на другому етапі і виступають етичність та естетичність. Саме вони надають утилітарному ті особливі можливості суспільного виробництва, з якими пов'язується повне задоволення людей предметами їх безпосереднього практичного користування (виникнення маркетингу та соціально орієнтовного маркетингу в 50-ті роки, інжинірингу – в 70–80-ті роки ХХ ст. [7] тощо). У разі здійснення суперечності виникає об'єктивність, а спроба штучно зашкодити здійсненню суперечності призводить до виникнення соціальних антагонізмів, фетишизації тощо.

Зважаючи на рівень розвитку продуктивних сил та економічних відносин початку ХХ ст., що знайшло відображення у праці В.І. Леніна “Імперіалізм як найвища стадія капіталізму”, стадію завершення формування людини економічної (теза) доцільно розглядати як імперіалізм (Імперіалістичність для Заходу та Імперськість для Сходу). Антитезою для неї можна вважати соціалізм (або Радянськість), хоча її формування під час загострення внутрішніх суперечностей людини економічної традиційно розглядалося лише на рівні виробничих відносин як відносин власності на засоби виробництва. Це в подальшому знайшло відображення в певній абсолютизації категорії “вартість” за рахунок категорії “споживча вартість”, що не дало змоги повною мірою розкрити сутність здійснення їх суперечності в категорії “товар”, а, відповідно, і чітко осмислити й опрацювати механізми відмирання товарного виробництва і планомірного, базованого на бездоганних наукових засадах переходу до організації суспільного відтворення.

Таким чином, у переході до людини суспільної, досить не відпрацьованою лишається “своє-інше” виробництва (вартості) – споживання (споживча вартість). Саме формування, розгортання та вирішення суперечності “виробництво – споживання” зумовлює поставання розширеного виробництва як суспільного відтворення.

Водночас, саме розгортання відносин у сфері споживання як антитези до виробництва зумовлює виникнення й розвиток організаційно-економічних відносин як відносин з управління і розгортання Радянськості в якості антитези до Імперськості.

Але саме абсолютизація (в теорії – догматизація) примату сфери виробництва та не відпрацьованість засад розвитку сфери споживання за часів СРСР лишала на відкуп західній економічній теорії шар суспільних відносин, на якому й було сформовано ту низку перетворених форм, що зумовили недостатнє формування антитези (Радянськості), руйнування Радянської держави.

На нашу думку, цікавим є те, що формування економічної теорії почалося з перегляду не основ “виробничої доктрини” класичної політекономії (ретельно й занадто беззаперечно сформованої класиками, а потім закріпленої К.Марксом), а із заміни “примата виробництва” на “примат споживання”, зокрема з переходу від використання об’єктивних категорій “товар” і “вартість” до суб’єктивних “благо” та “корисність” [1].

Так, у неоліберальних теоріях, зокрема монетаризмі, сфері виробництва надається другорядна роль, а в теоріях трансформації капіталізму та постіндустріального розвитку сам розвиток продуктивних сил на межі епохи техніки поступово зупиняється і може зупинитися назавжди. Згадується саркастичний вислів академіка А.К.Тімірязєва, спрямований проти адептів спекулятивного природознавства, прибічників емпіріокритицизму: “Герцог загинув? Ні, герцог загинув безповоротно” [6]. Невже сучасне суспільне відтворення може дозволити собі... не мати основою виробництво?!

Водночас, наріжним каменем як політекономії, так і сучасної економічної теорії поряд з проблемою розвитку є проблема врівноваженого обміну. Тобто, у разі певних диспропорцій у сфері виробництва (наприклад, так зване перевиробництво) або споживання (наприклад, відкладене споживання), суспільство або недораховується певних зв’язків, або не може/хоче поглибитися в їх справжню сутність та заміняє їх перетвореними формами на поверхні (наприклад, “теорія раціональних очікувань” або “економіка пропозиції” [1]).

Саме за умови розгляду суспільного виробництва як суспільного відтворення відносин можна досить чітко продемонструвати участь людини ХХ ст. у процесі як суспільного відтворення, так і створення перетворених форм, тобто репродукування.

Людина є ансамблем суспільних відносин, тобто не лише виробництва чогось, упредметнення себе, усупільнення себе, а й споживання як розпредметнення “інакшості” як індивідуалізації суспільного. Їх синтезом за опосередковуючої ролі відносин обміну саме й виступає відтворення: на індивідуальному рівні відтворення людини, на рівні економічної системи – капіталу як упредметнених стосунків, на рівні суспільства – суспільних стосунків.

Тобто сам процес виробництва (сфера виробництва) є процесом упредметнення певних стосунків, а процес споживання (сфера споживання) – їх розпредметнення. Порушення рівноваги в будь-якій частині діалектичної суперечності або ж завдяки “не еквівалентному” опосередковуючому обміну має наслідком формування у сфері обміну перетворених форм, які консервують внутрішню суперечність та поверхні, не дає їй розгорнутися, а поступово й заміщує собою самі сфери виробництва і споживання.

Функцією держави і фінансової системи при цьому є забезпечення еквівалентного обміну та перерозподілу відносин за відповідними критеріями. Внаслідок діяльності певні упредметнені стосунки можуть накопичуватися або у сфері виробництва як “відкладене виробництво” (наприклад, товарні запаси, безробіття, вільний час). Якщо сфера обміну не зможе забезпечити перерозподіл накопичених у сфері виробництва упредметнених зв’язків за рахунок їх розпредметнення у сфері споживання, то виникає

накопичення в опосередковуючій сфері обміну – абстрактні грошові накопичення як відкладене споживання. Опосередковуюче абстрактне завдяки власної байдужості до сфери конкретного і є джерелом формування різних перетворених форм. Зважаючи на специфіку форм перетворених, якщо діяти виключно за критеріями економічності й ефективності, тобто не забезпечувати заперечення цих відносин за критеріями етичності й естетичності (антитеза), то сфера обігу почне владно підкорювати собі як сферу споживання (культ споживацтва), так і виробництво (деіндустріалізація, декреатизація).

Функцією держави і є забезпечення гармонійного і пропорційного перерозподілу зв'язків, а інакше виникають диспропорції в процесі індивідуалізації соціального й усупільнення індивідуального, відсутність умов для виникнення цілісного світогляду, неможливість переходу від єдності на рівні інтересів до єдності на рівні світогляду, тобто не здійснюється діалектичне суперечність: патріотизм – патерналізм, не виникає солідарність як необхідна умова формування людини цілком усупільненої. Проілюструємо це на прикладах.

Теза – імперіалістичність – характеризується відсутністю розвинутої сфери споживання, що зумовлювало постійні диспропорції у сфері виробництва, наприклад, кризи надвиробництва. А непропорційний обмін, зумовлений виключно суб'єкт-об'єктним характером відносин, швидко призводив до виникнення і загострення антагоністичних суперечностей між продуктивними силами та рівнем суспільного способу виробництва. Їх вирішення під час переходу до людини суспільної відбувалося різними шляхами.

По-перше, спроба розгортання внутрішньої суперечності “виробництво – споживання”, – під час формування людини суспільної у проекті Радянського Союзу.

Інтенсивний розвиток виробничих і техніко-економічних відносин як основи сфери виробництва як виробництва речей в умовах мобілізаційного режиму – протистояння фактично всьому іншому світові, не був скомпенсований відповідним розвитком сфери споживання, зокрема розвитком відносин за критеріями етичності й естетичності, що виявлялося в диспропорціях стосунків в обох сферах, наприклад:

– “відкладене споживання” (не ефективно розпредметнені зв'язки) у вигляді марнотратства, не престижність вищої освіти тощо;

– “відкладене виробництво” (не упредметнені зв'язки) у вигляді прихованого безробіття, активізму тощо.

Такий “недобір” продуктивних зв'язків і розвиток зв'язків непродуктивних/репродуктивних мав наслідком поставання замість економіки економізму (“економіка повинна бути економічною”), а у сфері духовності – ідеологізму, що супроводжувалося розквітом низки перетворених форм в опосередковуючій сфері обміну: бюрократія, “чорний ринок”, культ споживацтва, солідаризм (“рука руку мие”), які і не дали можливості повністю розгорнутися внутрішній суперечності Імперськості – Радянськості.

По-друге, послаблення антагонізму за рахунок формування зовнішньої суперечності “виробництво – споживання”, що врівноважується сферою обміну під час формування людини соціальної/громадської у Західному проекті.

“Відкладене споживання” у вигляді накопичення капіталу та нееквівалентний обмін спричиняють домінування сфери споживання над виробництвом. Принцип конкуренції зумовлює перерозподіл накопичених зв'язків у сфері, де вони потрібні, лише за критеріями ефективності й економічності, тобто: суто зовнішньої доцільності (одним із механізмів цього стає фондовий ринок). Якщо на етапі поставання людини економічної це є більш-менш доцільним, то на етапі формування людини суспільної неминуче призводить до загострення антагонізму.

Так, у 70-ті роки минулого століття чітко проявилися фактори, що стимулювали руйнування тогочасної моделі державного регулювання (за Кейнсом): світова енергетична криза кінця 1973 р., а одночасно і структурна, валютна і циклічні кризи;

розростання і бюрократизація системи державного управління; втрата суспільних стимулів для ефективної діяльності (споживацькі настрої, девальвація значення особистісного успіху та приватної ініціативи як основних стимулів діяльності); стагфляція, інтернаціоналізація виробництва.

Послаблення антагонізму здійснювалося за рахунок впровадження “примата обігу” у вигляді монетаризму як панівної теорії неоконсерватизму й основи формування феномену фінансизму. Для її характеристики достатньо перерахувати надбаня її засновника, М.Фрідмена: розвиток філософії неолібералізму та методології позитивізму в економічній науці; захист “ринкової” економіки та критика соціалізму, державного втручання; дослідження споживчої функції; розроблення концепцій перманентного доходу і природного безробіття; обґрунтування засад стабільної монетарної політики (“грошового правила”).

“Немає в економіці іншого емпіричного співвідношення, яке підтверджувалося б з такою постійністю і регулярністю при значних змінах умов, як взаємозв'язок великих змін грошової маси і цін, що спостерігається на коротких відтинках часу; постійне з другим, і їхній рух односпрямований”, – постулював М.Фрідмен [1]. Саме таким чином у сфері споживання формується культ споживацтва, виробництва – віртуальне/фіктивне виробництво, обміну – фінансизм..., а в суспільстві загалом – солідаризм... Тобто умови, коли суспільство (значна або ж більша його частина) готова на будь-яке непотребство є суб'єктом останнього.

Значення цих слів та наслідки практичних справ наприкінці ХХ ст. світ відчув у вигляді фондових криз (попередньо підмінивши реальну економіку фондовими спекуляціями), нині – у вигляді всесвітньої фінансової кризи, а “на короткому відтинку часу” відчула й Україна, втративши за три місяці кінця 2008 – початку 2009 рр. як віру в економічну міць країни, стабільність банківської системи і цілком довіру людей до неї, так і довіру до влади, проголошуваних “цінностей” і “героїв”, тобто цілком і остаточно втративши мотивацію й основу гармонійного відбування процесів упредметнення, розпредметнення й обміну в усіх без винятку сферах суспільного життя.

Саме в таких умовах – свідомого формування взаємної байдужості та безвідповідальності як індивідів, так і суспільства, держави загалом, їх відчуження й атомізації постає перетворена форма солідарності – солідаризм, а суспільство перетворюється на спільноту з байдужим, а то й навіть ворожим ставленням один до одного, яка, підкреслюємо, може бути організована лише механічним впровадженням ідей виключності, вищості спрямована на експансію, агресію, підкорення... з метою отримання ззовні ресурсів для послаблення наростаючого антагонізму виробництва та споживання з усіма впливаючими наслідками.

Але, “на щастя”, поєднання на рівні загально-усвідомлених цілей можливо і за рахунок соціальних струсів, наприклад: солідарні дії та допомога пересічних українців під час трагедій, які дедалі частіше відбуваються у суспільному житті.

Хочеться вірити, що соціальних струсів останніх чотирьох років уже досить для розуміння того, що розв'язання суперечності виробництво-споживання можливе лише за рахунок внутрішніх ресурсів, розвитку гармонійного взаємодоповнювального процесу виробництва (економічність і ефективність) та споживання (етичність і естетичність), пропорційного й еквівалентного обміну взаємовідносин, зв'язків із зовнішнім середовищем, з усім світом, упредметнених стосунків, що забезпечить розширене суспільне відтворення в режимі переходу від реальності до дійсності, тобто на індивідуальному рівні діяльність у режимі “корисне здійснення блага через істину в красі” [3].

А для цього потрібно, насамперед, рішуче перейти до взаємної (солідарної) відповідальності за врівноваження і гармонійне здійснення процесів виробництва і споживання як на індивідуальному рівні (патріотизм), так і на державному, суспільному (патерналізм). Тільки таким чином постає людина суспільна і формуються передумови

для подальшого переходу до людини повністю усупільненої як дійсного ансамблю суспільних відносин (суспільства цілком олюдненого), що відтворюється за критерієм об'єктивності в процесі творчості. А це і є справжній гуманізм, суцільний у вигляді практичної всезагальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія економічних учень. – К., 1999.
2. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження. – Львів, 2001.
3. Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму. – К., 1998.
4. Новіков Б.В. О гуманізмі і антигуманізмі. – К., 2001.
5. Турен Ален. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М., 1998.
6. Матеріалізм і ідеалізм в фізиці ХХ століття. – К., 2008.
7. Друкер Пітер Ф. Епоха розрива: орієнтири для нашого змінюючогося суспільства. – М., 2007.
8. Мамардашвілі М.К. Как я понимаю философию. – М., 1992.